

НООСФЕРНЕ МИСЛЕННЯ В.І. Вернадського — НООЕТИКА

Валерій Запорожан
доктор мед. наук,
академік НАМН України,
ректор Одеського національного
медичного університету,
віце-президент НАМН України,
м. Одеса

12 березня виповнюється 150 років з дня народження великого вченого, природознавця, мислителя і громадського діяча Володимира Івановича Вернадського, ідеї якого зіграли видатну роль у становленні сучасної наукової картини світу.

У центрі його природничо-наукових і філософських інтересів — розробка цілісного вчення про біосферу, живу речовину й еволюцію біосфери в ноосферу, в якій людський розум і діяльність, наукова думка стають визначальним фактором розвитку, потужною силою, яку можна порівняти за своїм впливом на природу з геологічними процесами. Вчення Вернадського про взаємовідносини природи і суспільства справило сильний вплив на формування сучасної екологічної свідомості.

Володимир Іванович народився і виріс у дворянській сім'ї. Його батько і мати були відомими економістами і публіцистами. Він здобув освіту на природничому відділенні фізико - математичного факультету Петербурзького університету. Великий вплив на нього зробили професори *А.Н. Бекетов, А.М. Бутлеров, Д.І. Менделєєв, І.М. Сеченов, В.В. Докучаєв*, від яких він успадкував широкий науковий кругозір і високі етичні норми.

З перших кроків у науці Вернадський зарекомендував себе талановитим натуралістом. Він намагався інтегрувати різні сфери людського знання, створювати великі природничо-наукові та світоглядні концепції. Це приваблювало до нього багатьох вчених, що дозволило створити потужні наукові школи світового значення. Не дивно, що В.І. Вернадський став одним із творців і першим Президентом Академії наук України. Його наукові інтереси простягалися від мінералогії та кристалографії, вивчення атомного ядра, біогеохімії до вчення про живу речовину. Він створив вчення про біосферу та її еволюції, про перехід біосфери в ноосферу — взаємини природи і суспільства, внутрішню єдність людства і космосу.

У дев'яностих роках ХХ століття в Європі й Америці чотири рази перевидавалася знаменита книга академіка В.М. Вернадського "Біосфера". Його ідеї використано при конструюванні закритих екосистем у космічних польотах і в грандіозному проєкті зі створення штучної біосфери в США, що свідчить про геніальну прозорливість ученого, про актуальність і в наші дні його наукових передбачень і вчень.

Загальновідомо, що кінець ХХ і початок ХХІ століття характеризуються стрімким розвитком сучасних технологій, глобальною екологічною й енергетичною кризами, а також спробами створити нові світоглядні основи постіндустріального суспільства. При цьому потрібно враховувати, що сучасне суспільство характеризує глибокі ідеологічні і духовні кризи, девальвація моральних цінностей, споживчий характер, технократичне мислення і прагматизм. Людство відчуло катастрофічні наслідки глобальної екологічної кризи. Такий принципово новий феномен торкнувся питання фізичного виживання, продовження людського роду і розвитку всієї цивілізації.

Сьогодні людство гостро потребує критичного переосмислення накопичених знань і створення нового етичного і духовного механізму регуляції суспільного розвитку, нової філософії наукового прогресу. Основою цього механізму повинне стати вміння співставляти отримані знання з уроками минулого і перспективою завтрашнього дня. Згубна практика активного втручання у природні процеси призвела до загрозливих змін Біосфери.

"Не можна відкласти турботу про велике і вічне на той час, коли буде досягнута для всіх можливість задоволення своїх елементарних потреб. Інакше буде пізно". Сьогодні ці слова, написані В.І. Вернадським у 1918 році, звучать грізним попередженням. На жаль, незважаючи на усвідомлення загрози глобальної екологічної катастрофи, негативні тенденції деградації Біосфери не вдалося перебороти.

Людство вступило в ХХІ століття з зростаючим тягарем невирішених проблем, тому майже зруйнувало контрольні

механізми біосфери. Переробляючи природу і навколишнє середовище, своїм розумом і наслідками інтелектуальної праці людина змінює умови життя на планеті, створює Ноосферу, яка на відміну від Біосфери, не має власних контрольних механізмів.

Про настання нового часу в еволюції живої та неживої матерії, всього життя на Землі — епохи регулювання її людським розумом — академік В.І. Вернадський заявив ще наприкінці ХІХ століття. Він сформулював поняття "Ноосфе-

ра" в контексті розвитку ним вчення про біосферу, гуманістичної ідеології та ролі знання як планетарного явища.

Ноосфера, на думку Вернадського, означає "сфера людської думки" і є третьою у послідовності фаз розвитку Землі після геосфери (*Неживої матерії*) і біосфери (*біологічного життя*). Подібно до того, як виникнення біологічного життя докорінно змінило геосферу, поява людської думки радикально вплинула на неживу і живу форми матерії.

Іншими словами, людська думка стала найважливішою силою, яка формує земну кулю і життя на ньому. *"Розум змінює все. Керуючись ним, людина використовує все, що його оточує, не тільки для себе особисто, але й для потреб громадського життя, Розум вводить в механізм земної кори нові потужні процеси, аналогічних яким до появи людини не було"*, — писав академік В.І. Вернадський.

Організація керованої Ноосфери, тобто стійкого і безпечного розвитку світової цивілізації, повинна стати стратегією виживання людства. Вернадський надав цьому терміну матеріалістичний зміст. Він розглядав Ноосферу як вищу стадію біосфери, в якій людство пізнає закони природи, удосконалює техніку і починає визначально впливати на сферу Землі та навколосферний простір.

Між біосферою і ноосферою є істотні відмінності. Біосферна цивілізація заснована на традиційних технологіях, застосування яких несе загрозу деградації біосфери і постіндустріального суспільства. Ноосферна цивілізація, до побудови якої слід прагнути, заснована на "розумних" технологіях (ноотехнологіях). Їх застосування може забезпечити сталий розвиток ноосфери, в тому числі сталий розвиток нооспівтовариства.

З моменту своєї появи концепція ноосфери містила оптимістичні оцінки можливостей людського розуму і науково-технічного прогресу. Вона може, на наш погляд, стати базисом, що дозволяє мінімізувати негативні наслідки діяльності людства, знизити загрозу знищення цивілізації.

Першою спробою протидії глобальній екологічній кризі та наслідкам упровадження новітніх медико-біологічних технологій стала **біоетика**. Її розвиток було пов'язано з процесом трансформації і взаємної інтеграції класичної і професійної медичної етики.

Імпульсом для подальшого розвитку технологічної та етичної думки стали нові соціально-політичні виклики в сфері медичної біології та новітніх технологій. Мова йде про розшифровку генома людини, клонування тварин, можливість клонування людини, штучної заміни статі, екстракорпорального запліднення, а також про використання трансгенних рослин для харчування, прогрес трансплантології і багато чого іншого. Сучасної біоетичної оцінки потребують питання лікарської таємниці, евтаназії, конфлікти між матір'ю і плодом, методологія біомедичних досліджень тощо.

Саме глобальна біоетика, заснована на інтуїції та розумі, підкріплена емпіричними знаннями всіх галузей науки, може і повинна забезпечити довгострокове виживання людства як виду в нормальній і стабільній цивілізації.

Між тим, медичними наслідками глобальної екологічної кризи є виникнення нової екологічної патології, екологічних нозоформ, додаткових філософських і світоглядних проблем взаємодії людини і природи. Аналіз і широке обговорення практичних питань дозволили на основі принципів, методів і теорії біоетики покласти початок найважливішому процесу — формуванню сучасного етичного мислення.

Якщо діяльність людини в Ноосфері не стане регулюватися новими етичними принципами, то наслідки сучасної ноосферної кризи можуть мати незворотний характер. Для збереження всього живого, ця нова етика повинна

стати системою правил поведінки в Ноосфері, які максимально сприяли б глобальним інтересам усіх складових ноосфери: планети Земля, людства і трансформовані ним біосфери.

Критична оцінка змін, що відбуваються, дозволили запропонувати **нооетику** як етичний напрям, орієнтований на сталий розвиток суспільства.

Нооетика як етика інтелектуальної діяльності людства в умовах ноосферного середовища має, принаймні, два важливих практичних аспекти. Один з них пов'язаний з розвитком людської особистості, його взаємодією з навколишнім середовищем. З другого боку, нооетика розглядає антагонізм між суспільством і природою, порушення динамічного балансу в біосфері, цивілізаційні загрози та проблеми біобезпеки XXI століття.

Нооетика як і біоетика має яскраво виражений міждисциплінарний характер, що пов'язує її з інноваційною оцінкою найважливіших викликів XXI століття, які визначають цивілізаційний розвиток людства — біобезпека, біотероризм, загрози неконтрольованого розвитку інформатики, медичної генетики, нанотехнологій, робототехніки.

Як вищий ступінь розвитку біоетики, нооетика повинна органічно увійти в нормативну етику, стати її невід'ємною і дуже важливою частиною.

Термін "нооетики", запропонований одеською медико-філософською школою, визнається і цитується в працях вітчизняних і зарубіжних вчених. В науковий обіг увійшли такі інноваційні поняття як *нооспівтовариство*, *ноотехнології*, *нооекономіка*, що повністю збігається з концепцією ноетики. Прийшов час говорити про виникнення четвертої хвилі цивілізації — ноохвилі.

На нашу думку, перераховані інноваційні поняття відіграють важливу роль у правильній оцінці сьогодення і порівняно точного передбачення майбутнього.

Підсумковою метою ноетики є прагнення змінити існуючі світові тенденції, точніше, запобігти прогресу технологічних напрямів, які виступають рушійною силою сучасного суспільства, у такий спосіб, щоб не завадити існуванню людської цивілізації. На жаль, на тлі стрімкого, буквально калейдоскопічного розвитку наукового і технічного прогресу все менше і менше весь світ у цілому замислюється про відсутність прогресу свідомості в умовах протиріч між матеріальним і духовним. *"Першопричина кризи — одвічний конфлікт матеріального і духовного в людині"*, — вважав В.І. Вернадський. Кардинальне питання сучасності — що ж може об'єднати такі діаметрально протилежні позиції і хто стане ініціатором цього руху? Звичайно ж, найефективніші заходи з подолання цієї прірви належить виробити науці — науковій та просто людській етиці.

На жаль, з появою нових відкриттів, абсолютна віра в науку як могутню силу радикального і швидкого поліпшення життя виявилася ілюзією. До того ж, багато досягнень науки і техніки у XX столітті використовувалися для руйнувань, деякі з них призвели до непередбачених, часом згубних результатів. Найприкрішою моральною спадщиною технократизації стала криза духовності.

Звичаї і поведінка людини в сучасному світі змінилися зовсім не в кращій бік. Люди, а особливо їхні політичні та "духовні" лідери, більше схильні до зовнішніх проявів духовності, їм більша властива подвійна мораль, боротьба за владу і гроші, ніж шире слідування ними ж проголошуваним принципам моральності. Насильство в сучасній епосі стає панівним доводом, зводиться в культ і перетворюється на норму поведінки членів суспільства. Воно набуває особливо цинічних і збочених рис, коли за спиною ідеолога насильства стоїть міць грошей, зброї, терору і кри-

міналу. Аморальність, зло і заздрість, породжені подвійною мораллю й агресивним жадібним бажанням відбутися у світі споживання і наживи, підкріплені насиллям, багато в чому визначають причини більшості рукотворних бід, які долає сучасне суспільство. Глобальність перерахованих проблем і нині поза сумнівами. Вони абсолютною однакові і у демократичних країнах, де вона перетворилася на якийсь фетиш, обертається до людей зворотню стороною, і в країнах пострадянських, які занурюються в трясовину соціально-економічної кризи, корупції, деградації.

Не випадково на рубежі тисячоліть зародилася нова концепція хвороби та здоров'я — *біопсихосоціальна модель*, згідно з якою здоров'я пацієнта, початок хвороби та її прогноз визначаються взаємодією біологічних, психологічних і соціальних факторів. Переконаливо доведено, що навіть на імунну систему справляють значний вплив емоційні чинники. Перебіг будь-якого гострого та хронічного захворювання величезною мірою залежить від поведінки людини та її психологічного статусу. Є багато доказів того, що такі фактори як емоції, мотивація поведінки та інші суто психологічні феномени, визначають ризик виникнення захворювання та чинять істотний вплив як на одужання пацієнта, так і на прогресування хвороби.

Розвиток ноосфери зумовлює зміну ноетичної парадигми. Сьогодні очевидним є спрощення систем "людина-природа" і "людина-соціум", яке ініціюється самою людиною і призводить зрештою до їх розбалансування. Тобто, ігнорування принципів ноетики стає істотним джерелом руйнації самої людини: бездуховність породжує бездуховність, а це трансформується в нову матрицю — матрицю хвороби. Прагнучи втекти від наслідків своєї життєдіяльності і маючи вкрай обмежений вибір шляхів, людина як правило, обирає адиктивну поведінку, яка проявляється у прагненні відійти від реальності з усіма її проблемами шляхом "хімічної" або "нехімічної" зміни свого психічного стану. Звідси зростання наркоманії й алкоголізму, лудоманії, комп'ютерної залежності, які перетворюються в патологічну схильність людини і ведуть до психічних розладів: неврозів, депресії, фобій, аутизму. Граничне вираження цієї тенденції — зростання кількості суїцидів. Ставка тільки на розумність або медичний вплив виявляється тупиковою. Ця проблема вимагає концентрації соціальних, державних зусиль, спрямованих на духовне оздоровлення ноосфери, переорієнтування цінностей сучасної людини. У своїй книзі "Етика для нового тисячоліття" Його святість Далай-лама XIV пише: "Людський розум — це і джерело всіх проблем, і при правильному управлінні ним, джерело розв'язання їх усіх".

Ноетична концепція має стати стратегією біобезпеки, захисту ноосфери і нооспівтовариства від неконтрольованих результатів розвитку, тобто нових технологій: інформатики, медичної генетики, нанотехнологій, робототехніки та небезпек біотероризму. Вперше в історії нашої планети біологічний вид став небезпечний для самого себе, а, отже, і для багатьох інших видів. Здійснення контролю над но-

вітніми технологіями потребує, щоб вчені взяли суворий кодекс моральної поведінки, аналогічний до клятви Гіппократа, або, як мінімум, до одного з основних його постулатів — "не нашкодь". *Цей кодекс має становити собою систему морального контролю новітніх технологій з позицій дотримання основних законів існування біосфери.*

Історія не дає жодних гарантій, і немає впевненості в тому, що майбутнє виявиться схожим на минуле. Всі, хто вірить в гуманістичні цінності, зобов'язані використовувати будь-яку можливість для того, щоб ці цінності відстояти. Багато інтелектуалів віддають собі належне щодо загроз, що постають перед людством, проте, коли потрібно зробити щось реальне, часто залишаються байдужими.

Історію вершать генії розуми, спрагли досліджувати і зберегти планету, залишити слід в мистецтві та науці, удосконалювати світогляд, перемагати хвороби, створити суспільство, в якому рівні права для кожного будуть стимулом для співчуття і розвитку цивілізації.

Колишні етичні системи опинилися не в змозі осмислити ці проблеми з моральної точки зору. Виникла необхідність нової етики, яка була б дієвою і могла використовуватися на практиці. Такою етичною системою і повинна стати ноетика. Рішення, прийняті людиною на основі науково обґрунтованих прогнозів, як правило, мають короткостроковий характер і практично не враховують інтересів і потреб майбутніх поколінь. Етичний висновок з цього очевидний: наука може створювати достатньо складні і важко прогнозовані ситуації, наслідки яких не можна передбачити, якщо не змінити властивий їй традиційний спосіб мислення й етичну оцінку одержуваних результатів. Розум і діяльність людини, її наукова думка стає визначальним фактором розвитку і потужною силою.

Ні лікар, ні вчений не повинні закривати очі на можливі результати своєї наукової роботи. Вони зобов'язані нести відповідальність за всі наслідки своїх відкриттів, а ноетика повинна стати контрольним механізмом, що не пропускає глибокий вплив на ноосферу.

Через роки, як ніколи актуально звучать побоювання академіка В.І. Вернадського "*Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Доросла до вміння використати цю силу, яку обов'язково дасть їй наука?*"

Література про В.І. Вернадського колосальна, але фігура і особистість його настільки грандіозні, що кожен може торувати до нього свій шлях. Вернадського скидали, забували, знову відкривали, захоплювалися, схилилися, знову списували на узбіччя історії і знову намагалися зрозуміти геніальну суть його вчень. Але думка в усіх сходиться в одному — Володимир Іванович Вернадський — видатний вчений, надзвичайна особистість. На його праці і сьогодні посилюються як на класичні наукові роботи представники десятків галузей знань. Він залишається нашим сучасником, великим провидцем і геніальним мислителем.

Література

1. **Вернадський В.І.** Живое вещество и биосфера. — М.: Наука, 1994. — 672с.
2. **Вернадский В.И.** Очерки и речи. — Пг., 1922.— Вып. II. — 352с.
3. **Вернадский В.И.** Биосфера и ноосфера. — М.: Айрис Пресс, 2009.- 576 с.
4. **Запорожан В.Н.** Биоэтика : учебник / В.Н. Запорожан, Н.Л. Аряев; — Одесса: Одес. гос. мед. ун-т, 2005.- 296с.
5. **Запорожан В.Н.** Путь к ноэтике / В.Н. Запорожан. - Одесса: Одес. гос. мед. ун-т, 2008. — 284с.
6. **Запорожан В.Н.** Ноэтика в этическом кодексе медицины XXI столетия / В.Н. Запорожан. — Одесса: Одес. нац. мед. ун-т, 2011.- 165с.
7. **Михайлова В.П.** Биомедицинская этика: теория, принципы и проблемы: в 2-х частях / В.П. Михайлова, А.Н. Бартко. - М.: Медицина, 1995.- 514 с.
8. **Поттер В.Р.** Биоэтика: мост в будущее / В.Р. Поттер. - К., 2002.- 216с.
9. **Zaporozhan V.N.** Nooethics. Philosophy of Modern Medicine. — Adre, India: Whizz publication, 2010. — 232 p.